

Т.Ф.Литвинова*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ Й ГОСПОДАРСЬКІ ІНТЕРЕСИ Ф.Й.ТУМАНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу соціально-економічних поглядів Ф.Й.Туманського, що дає змогу суттєво уточнити зміст інтелектуальної історії України другої половини XVIII – початку XIX ст.

У трьох випусках «УІЖ» за 2003–2004 рр. було опубліковано досить велику статтю О.І.Журби під нехитрою назвою «Ф.Й.Туманський»¹. Здавалося б, її параметри та зухвалий заголовок, в якому відсутні будь-які пояснення авторського задуму, слід сприймати як своєрідну заявку на широке представлення «актора», не обійденого увагою в історіографії, але все ще мало відомого навіть фахівцям. Цей же матеріал майже повністю увійшов й до монографії цього історика історичної науки². Не ставлячи собі завданням рецензувати роботи О.І.Журби, скажу лише, що тут ми маємо, дійсно, найбільш повний на сьогодні портрет, написаний на основі узагальнення інформації, розпорошеної в численних працях про Ф.Й.Туманського, з вкрапленням архівних джерел, широким залученням фрагментів творчості героя, у першу чергу, у контексті його просвітницької, журналістської, археографічної діяльності. Таким чином, автор, на мій погляд, хоча й з позицій власної концепції, все ж фактично пішов традиційним для вітчизняних істориків шляхом «осмислення ролі та місця Ф.Й.Туманського в інтелектуальній історії та історіографічній ситуації останньої чверті XVIII ст.». Тому від чергової «зустрічі» з Ф.Й.Туманським, крім задоволення, все ж залишилося відчуття неповноти образу. Щоправда, дещо втішає авторське усвідомлення невичерпаності теми та необхідності вирішення багатьох «суто екстенсивних» завдань, серед яких і подальший аналіз не лише історичних, а й економічних, філософських, літературних творів українського інтелектуала межі XVIII–XIX ст., і «найповніша реконструкція репертуару його опублікованої та рукописної спадщини»³. Хоча, подавши цілком доречно список праць Ф.Й.Туманського, О.І.Журба в порівнянні з попередниками також не надто просунувся в напрямку збільшення кількості бібліографічних позицій. Як це не дивно, але поза увагою дослідників все ще залишаються навіть тексти, опубліковані за життя Федора Йосиповича. Отже попри значну, часто утилітарну, увагу, виявлену в останні роки до Ф.Й.Туманського⁴, думаю, йому все ще не щастить в нашій історіографії⁵, а причин тут може бути декілька. Скористаюся приводом поміркувати над цим, оскільки проблема, здається, дещо виходить за рамки біографії конкретної персоналії.

Звичайно, одним з пояснень може бути особливий погляд істориків, певна запрограмованість ними героя. Включення Ф.Й.Туманського ще в працях М.П.Василенка, Д.І.Дорошенка, М.С.Грушевського до обоєх «українських патріотів» кінця XVIII – початку XIX ст. надовго визначило ракурс дослідницького сприйняття його діяльності. Це ж стосується й інших «патріотів» – В.Рубана, О.Рігельмана, А.Чепи, В.Полетики, Я.Марковича, В.Ломиковського. Намагаючись «реабілітувати» цих вихідців з козацько-старшинського середовища, «засуджених», за висловом О.П.Оглоблина⁶, історіографією XIX ст., зокрема, О.М.Лазаревським, історики історичної науки та суспільної думки (а саме вони й займалися «персональним розбором» «українських патріотів») зверталися переважно до питань оборони української автономії, «збирання спадщини», спроб

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, докторант Дніпропетровського національного університету.

укладання історії своєї батьківщини, «збереження національно-історичної традиції, що перейшла згодом у відроджену національну літературу»⁷. Історіографічні образи «українських патріотів», вписані в концепт національного відродження, виявилися надто детермінованими уявленнями про їх «зірковий час», який для біографів був пов'язаний, у першу чергу, з творенням їхніми героями джерельної бази майбутньої історії вітчизняного історіописання або боротьбою за нобілітацію дрібної шляхти. Не прагну зараз оцінювати таку історіографічну ситуацію, адже погоджуюся з М.Бойцовим, що «теоретически в качестве «весьма значительного» может быть воспринят любой образ, сохраняемый в данный момент в исторической памяти, даже на самой её окраине. Ведь роль и место этого образа в картине прошлого определяется вовсе не некими особенными качествами, ему изначально присущими (таковых особенных, пожалуй, нет вообще), а характером *отношения* (курсив М.Бойцова – Т.Л.) к нему того, кто эту картину выстраивает в своём сознании»⁸. Та все ж відчуваю незадоволення від того, що за таких підходів в українській історіографії за лаштунками, майже непоміченим, опинилося, за висловом О.Оглоблина, «ціле суспільне життя тогочасної України»⁹, інші сфери інтелектуальної активності обраних представників лівобережного панства.

Другий важливий момент, гадаю, пов'язаний із стереотипним сприйняттям історії межі XVIII–XIX ст. як періоду, головним змістом якого був процес «втягування» українських регіонів у систему Російської імперії¹⁰. Не заперечуючи проти цього, все ж зазначу, що звернення уваги переважно на політико-правовий та суспільно-політичний бік проблеми¹¹ не дає можливості в повній мірі відчувати її конкретний людський вимір, адже навіть тоді, коли дослідники вдаються до персоналогічного підходу, вся суспільна напруга доби подається крізь призму умовних і, гадаю, досить непевних і схематичних визначень – «традиціоналісти» та «асимілятори». Випадає з поля зору також вся складність, різнонаправленість соціальних процесів. Наприклад, становлення кріпосної системи в українських регіонах, і, в першу чергу, на Лівобережній Україні (Малоросія, Гетьманщина), проходило водночас з її розкладом. Звідси для всіх соціальних груп, і в більшій мірі для дворян-поміщиків і кріпосних селян, постала, так би мовити, проблема подвійної адаптації. Крім того, формування кріпосницької системи тут супроводжувалося, хоча й повільними, модернізаційними процесами¹². Поміщики ще не встигли в повній мірі пристосуватися до нових порядків, а вже змушені були втягуватися в обговорення «селянського питання», думати про необхідність і можливість звільнення підданих, які не тільки добре пам'ятали традиції вільного пересування, а й не могли не реалізовувати цього на практиці, особливо якщо врахувати умови порубіжжя з регіонами колонізації. Зміцнення дворянської спільноти, яке почалося з 80-х рр. XVIII ст., фактично водночас з падінням Гетьманщини, збіглося з наступом на привілеї цього стану в імперії і початком його виродження¹³. Можна говорити також не тільки про інкорпорацію, а й про широку українсько-російську інтеграцію, нові важливі процеси в духовному житті, пов'язані зі зміною культурних епох, емансипацією дворянської культури і формуванням у середовищі соціальної еліти «індивідуальності, осваивающей свою суверенную частную территорию»¹⁴ та інше.

Як же переживався такий крупний соціальний зсув українським суспільством залишається незрозумілим. Вітчизняна історіографія поки що не підійшла до постановки цієї проблеми, хоча сучасний дискурс соціальної історії саме й спрямований на дослідження того, «как люди «на собственной шкуре» испытывают тот или иной исторический опыт»¹⁵. У зв'язку з цим цілком очевидно видається необхідність використання широкого діапазону можливостей персональної історії, яка вважається не тільки одним із модних (в хорошому розумінні), а й перспективних напрямків¹⁶.

Такий підхід (особливо у версії «соціальної персональної історії»¹⁷), становить основний зміст й так званого «критичного повороту» в історіографії, мета якого полягає не лише в тому, щоб поставити в центр уваги «актора», а й «в том, чтобы на основании логик «актёров» реконструировать коллективные социальные феномены»¹⁸. Оскільки ж, як зауважив сучасний німецький історик Г.-В.Гетц, «переходы между (индивидуальными) представлениями и коллективными ментальностями, между образами мысли и формами поведения или между материальным жизненным миром и духовным миром представлений ... весьма текучи, так что эти сферы зачастую рассматриваются именно в тесной их связанности между собой»¹⁹, обходити будь-яку з них, чи то в житті особи, чи соціальної групи, або суспільства в цілому неправомірно.

Більшість «українських патріотів» були вправними поміщиками і саме цю свою іпостась часто вважали головною. Дбаючи про власний добробут, вони не лише замислювалися над складними питаннями домогосподарства, шукаючи в тому числі шляхів його раціоналізації, а й виплескували свої міркування на папір, пропагували свій досвід, причому інколи виходили за межі «економії приватної», розмірковуючи над регіональними та й загальнодержавними проблемами землеробства²⁰. В історії вітчизняної суспільної думки все це не знайшло ніякого відображення. Здавалося, тут могли б допомогти праці істориків економічної думки та науки, але, на жаль, відносно другої половини XVIII – початку XIX ст. цього сказати не можна. Фахівці звертали увагу лише на обговорення селянського питання в Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр.²¹ та аналізували твори Я.П.Козельського – філософа, який був не стільки поміщиком-практиком, скільки теоретиком і торкався в першу чергу морально-етичної сторони питання. Позиції ж його брата, Я.П.Козельського – депутата шляхетства Дніпровського пікінерського полку, хоча й підпали під маркування «просвітительські ідеї», все ж розглянуті досить побіжно і схематично. Такі ж «українські патріоти» як Г.А.Полетика, взагалі, на мій погляд, неправомірно опинилися в таборі «реакціонерів-кріпосників», причому сучасні автори просто вдаються до запозичень з праць 1950–1960-х рр.²² Все це пояснюється неухвагою вітчизняних науковців до економічної історії, історії суспільно-економічної думки (хоча така ситуація характерна не лише для української, а й для зарубіжних історіографій²³), а також браком нових підходів, в тому числі й неусвідомленням можливостей персоналістики.

Українська економічна історія все ще залишається вкрай обезлюдненою²⁴, оскільки аналізуючи структури і процеси, розробку проблем досвіду і діяльності людей минулого дослідники здійснювали в основному непрямо. Солідаризуюся з думкою відомого німецького історика Ю.Кокки відносно зарубіжної історіографії соціальної історії, для якої в 1950–1970-х рр. були характерні аналогічні підходи, зв'язок структур і процесів з досвідом і діяльністю не завжди враховувався²⁵. Сучасна ж персональна, чи то «нова біографічна історія»²⁶, тобто історія, показана через людину, поставивши в центр індивіда, пропонує або поглянути на нього «одночасно з різних сторін», як британський історик Т.Зелдін²⁷, або як на «глобалізуючий» об'єкт, вокруг которого организуется все поле исследования», за що ратує Ж. Ле Гофф. У вступі до своєї книжки про короля Людовіка IX, виданої в 1996 р., він висловив думку, яка може бути певним методологічним орієнтиром у дослідженнях різного спрямування, в тому числі й «глобальної історії»: «Но какой ещё объект больше и лучше, чем человек, кристаллизуется вокруг себя и всё своё окружение, и все те темы, на которые историк разделяет область исторического знания? Людовик Святой принимает участие сразу во всех сферах жизни – и в экономической, и в социальной, и в политической, и в религиозной, и в культурной. Он действует во всех этих областях, воспринимая их по-своему, а как – это должен проанализировать и объяс-

нить историк, даже если задача полного воспроизведения облика отдельной личности и остаётся утопией»²⁸.

Повертаючись до знакових персоналій української історії рубежу XVIII–XIX ст. в цілому і до Ф.Й.Туманського зокрема, пропоную вийти за межі існуючих історіографічних образів не лише заради самих образів при «екзистенціальному» підході до персональної історії, а й задля їх включення в більш широкі соціальні контексти. Усвідомлюючи грандіозність задачі і неможливість її вирішення самотужки, хочу зупинитися на одному фрагменті, а саме на господарських інтересах Ф.Й.Туманського, його суспільно-економічних поглядах, і зробити декілька штрихів до майбутнього більш повного біографічного портрету. Але тут справа не лише в особистості, а й у пошуках можливостей розширення уявлень про емоційне забарвлення соціальних стосунків, особливості соціальної взаємодії, в першу чергу по лінії поміщики – селянство, соціальної ідентифікації та самоідентифікації.

У літературі лише побіжно згадувалася причетність Ф.Й.Туманського до різних поважних інституцій, в тому числі й Вільного економічного товариства, членом якого став у той рік, коли почав видавати свій відомий «Российский магазин». Саме в «Трудах»* цього товариства він оприлюднив деякі результати свого господарського досвіду, зовсім неврахованого істориками. Імовірно, це пояснюється відсутністю у відповідних бібліографічних покажчиках²⁹ творів Федора Йосиповича, які вдалося виявити шляхом суцільного перегляду «Трудов». І хоча його виступів на шпальтах цього видання було не так вже й багато, це тим більш цінно, оскільки від XVIII століття ми майже не маємо подібних зразків публічної активності українських поміщиків. Звичайно, дефіцит інформації стимулює вирішення проблем джерелознавчого характеру, які в даному разі полягають не тільки в необхідності введення до обігу, як це не дивно, опублікованих джерел (переконана, будь-який історик, який виконує конкретно-історичну роботу, в контексті своєї теми вперше вводить в обіг, точніше, трансплантує, навіть вже добре відомі джерела), які не згадувалися раніше в бібліографічних оглядах, хоча й піддаються точній атрибуції, а й у спробах виявити не атрибутовані та по-новому подивитися на вже проаналізовані істориками³⁰ під кутом зору історичних зацікавлень Ф.Й.Туманського.

Майже всі дослідники історії Росії XVIII ст. звертали увагу на корінну суперечність російської економіки, яка полягала в розриві між розвитком промисловості, зростанням міст та відсталим сільським господарством, з його традиційною агротехнікою, примітивними знаряддями праці, низьковрожайними сортами зернових, малопродуктивною худобою, відсутністю добрив та травосіяння тощо³¹. Внутрішній ринок, до якого, до речі, особливо після 1754 р., все більше включалися й українські регіони, зміцнювався і породжував попит на сільсько-господарську продукцію, примушував підсилювати товарність рільництва й скотарства. Необхідність підвищення виробництва в сільському господарстві перетворилася на одну з головних економічних проблем з середини XVIII ст. В умовах, коли основними постачальниками на внутрішні та зовнішні ринки були поміщицькі господарства, низька врожайність на їхніх полях ставала неприпустимою³². Як зазначив сучасний російський історик Ю.О.Тихонов, така ситуація

* «Труды Вольного экономического общества» – одне з періодичних видань цього товариства, назва якого декілька разів змінювалася. Так, з 1779 по 1794 рр. воно перейменоване на «Продолжение Трудов...», з 1795 – на «Новое продолжение Трудов ...». У 1810 р. було відновлено початкову назву (див.: Ходнев А.И. Краткий обзор столетней деятельности Императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 года. – Санкт-Петербург, 1865. – С.13). У тексті статті та в бібліографічних посиланнях вживається загальноприйнята в науковій літературі назва «Труды» та «Труды ВЭО» незалежно від часу видання.

стала предметом зацікавленого обговорення: «И в правительстве, и в дворянской среде стали задумываться о мерах, благодаря которым помещичьи экономии могли бы занять ведущие позиции в земледелии и животноводстве, увеличить товарную долю сельских продуктов и тем самым поднять доходность имений»³³. Це досить чітко виявилось в рекомендаціях по управлінню маєтками³⁴, укладання яких стало досить поширеним явищем, навіть частиною господарської культури освічених землевласників, а також у заходах уряду, зокрема Єкатерини II.

Вступивши на престол, імператриця, на думку автора найбільш ґрунтовної монографії про єкатерининську епоху І. де Мадаріаґи, «чётко понимала необходимость выработать для России экономическую политику» згідно з власними поглядами, які в цьому питанні відзначалися «разумным эклектизмом»³⁵. Перебуваючи в тому числі під впливом фізіократів³⁶, вона вірила в пріоритет сільського господарства як головного джерела існування людства³⁷. Лідерами в широкому розвитку цієї галузі виступали поміщики (освічена частина яких, до речі, була обізнана з вченням фізіократів³⁸), або, у всякому випадку, ті з них, хто мав в достатку робочої сили і доступ до капіталів. Вони збільшували площі, відведені під вирощування продукції на ринок. Більше того, як вважав один з відомих знавців сільського господарства другої половини XVIII ст. М.Л.Рубінштейн, якщо в 50-ті рр. російські поміщики турбувалися головним чином про посилення експлуатації своїх кріпосних, то пізніше все більше проявлявся інтерес до вдосконалення методів обробки землі, нової техніки, високоякісного посівного матеріалу³⁹. Важливим фактором повороту частини поміщиків до аграрно-промислових новацій дослідники вважають також соціокультурні аспекти, пов'язані з постійним та відчутним впливом західноєвропейської культури як на індивідуальну, так і на масову свідомість росіян протягом всього XVIII ст. Уважно проаналізувавши факти запозичення закордонного досвіду російськими господарями, С.А.Козлов зазначив: «Несмотря на то что «удельный вес» рациональных элементов в привносимом из-за границы идейном багаже и предметах материальной культуры всё ещё оставался в этот период минимальным, само расширение кругозора отечественных помещиков, промышленников, представителей купеческой и научной среды имело очень важное значение: способность критически оценить собственную хозяйственную, социальную и культурную жизнь стала одним из самых ценных приобретений российского общества в результате близкого знакомства с Западной Европой»⁴⁰.

Незадоволення станом справ у власних маєтках, а також знайомство з економічними ідеями і практичним досвідом раціонального та високоприбуткового ведення господарства, накопиченого в Західній Європі, підштовхувало найбільш передових та діяльних поміщиків до раціоналізації, застосування наукового підходу. Вважається, що відгукуючись на пропозиції дворянства щодо необхідності надання теоретичної допомоги в цьому, Єкатерина II своїм указом відкрила у вересні 1763 р. «клас агрикультури» при Академії наук⁴¹, а рескриптом 31 жовтня 1765 р., погоджуючись із громадською ініціативою і керуючись інформацією російських дипломатів та мандрівників про позитивну діяльність подібних товариств у Західній Європі, започаткувала «Вольное экономическое общество к приращению в России земледелия и домостроительства»⁴² (далі – ВЕТ).

Утворення ВЕТ, яке, враховуючи прагнення батьків-засновників до незалежності від бюрократії, В.Я.Гросул кваліфікував як «общественно-государственную организацию»⁴³, стало помітною подією не тільки для російського сільського господарства, а й сприяло розвитку науки, економічної думки і практики в галузі агрономії і агротехніки, пропагуючи власний та міжнародний досвід, а також пожвавлення інтересу до суспільної думки в цілому. Товариство запрошувало до роботи всіх бажаючих, просило громадян повідомляти про свої дос-

ліди, обіцяючи спеціальне заохочення. Вже серед перших 15 членів ВЕТ, крім «образцовых хозяев», представників вищої знаті Р.І.Воронцова, О.В.Олсуф'єва, Г.Г.Орлова, І.Г.Чернишова, були вчені – професор хімії І.Г.Леман, професор ботаніки І.П.Фальк, головний садовий майстер Г.Я.Еклебен, член Медичної академії, головний аптекар І.Г.Модель, доктор медицини Х.Пекек, президент Медичної колегії О.І.Черкасов та інші⁴⁴. Таким чином, відразу ж були створені умови для об'єднання наукових сил задля узагальнення всього попереднього вітчизняного та європейського досвіду ведення поміщицького господарства і тим самим для міцного існування «экономии ученой», яка отримала свій розвиток в «Трудах» ВЕТ⁴⁵. З виданнями ВЕТ співробітничали відомі вчені та практики тої пори – А.Т.Болотов, П.І.Ричков, П.С.Паллас, І.І.Комов, І.І.Лепехін, А.В.Самборський, Д.М.Полторацький та інші.

Особливо великі заслуги в розвитку сільськогосподарської науки визнаються за А.Т.Болотовим (1738–1833 рр.). У своїх роботах, які, на думку відомого бібліографа С.Венґерова навряд чи вмістилися б у 350 томів⁴⁶, вчений-агроном спирався перш за все на російський досвід ведення господарства, невпинно пропагуючи й передові зарубіжні досягнення. Для цього він використовував не лише видавничі можливості ВЕТ, а й започаткував власні журнали «Сельский житель» (1778–1779 рр.) та «Экономический магазин» (1780–1789 рр.). Порад його дослухалися, а рекомендовані ним прийоми намагалася застосовувати у своїх господарствах значна частина поміщиків⁴⁷.

У господарське спілкування через трибуну ВЕТ та болотовських журналів поступово включалися й землевласники з українських регіонів. Зокрема, в реєстрі членів ВЕТ за 1765–1779 рр. зустрічаються добре знайомі прізвища К.Г. та О.К. Розумовських, М.М.Мотоніса, В.Г.Рубана, І.С.Лашкевича, Ф.Б.Пасека. В 1789 р. серед членів Товариства з'явився відомий доктор медицини Н.Амбодик, у 1792–1793 рр., крім Ф.Й.Туманського, М.І.Коваленський, М.В.Капніст, доктор медицини Д.С.Самойлович. З великої кількості нових членів, які поповнили ряди ВЕТ, у «Приложении» до «Трудов» за 1794 р. значаться шість катеринославців, Г.І.Коваленський⁴⁸. Серед передплатників «Экономического магазина» вже в 1780 р. бачимо І.І.Миклашевського, О.Ф.Нестерова та бунчукового товариша Марковича з Ромнів, бунчукового товариша В.М.Корсака зі Стародуба, С.І.Тев'яшова та Д.П.Синельникова з Острогоська, аптекаря П.К.Гільдебрандта з Лубен, переяславця Л.М.Лукашевича, В.Косякова та Величковського з Кременчука. Виписували журнал також архімандрит Києво-Печерської лаври Зосима, чернігівський єпископ Феоділ, полтавський архімандрит Феоктист, архімандрит Спасо-Сіверського Новгородського монастиря в Новгороді-Сіверському Євстафій, Ізюмська провінційна канцелярія, полкова Полтавська канцелярія, Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Комісія Дніпровської лінії в Катеринославі⁴⁹. Все це свідчить про зростання інтересу до економічної літератури, але проблеми господарства українських земель знаходили відображення в публікаціях спорадично.

У випускному числі «Трудов» ВЕТ статський радник Т.І.Клінґштет опублікував статтю, в якій обґрунтовував необхідність господарського обстеження стану землеробства і ведення господарства в масштабах цілої імперії⁵⁰. Він же розробив дуже ґрунтовну спеціальну анкету з 65 питань, яка стала своєрідною програмою такого проекту⁵¹. В подальшому «Труды» неодноразово друкували відгуки на цю пропозицію, які надходили з різних регіонів країни. Однаке, характерно, що поміж українських регіонів на його сторінках з'явилися лише господарські описи провінцій Слобідсько-Української губернії⁵². Наприкінці століття помітне зростання зацікавленості економічними проблемами новоприєднаних причорноморських регіонів⁵³. До початку XIX ст. (а у 1798 р. вийшов останній у XVIII ст. 52-й том «Трудов») як об'єкт зацікавленості Малоросія майже не

привертала увагу дописувачів цього поважного видання. Спеціально цьому регіону присвячена лише одна стаття⁵⁴, а також невеличкий сюжет у загальному нарисі економічної географії Російської імперії професора хімії Санкт-Петербурзької академії наук І.Г.Георгі⁵⁵.

Зацікавлення господарськими проблемами у Ф.Й.Туманського виявилось вже в добре відомій програмі всебічного опису Малоросії, поданій П.О.Румянцеву 6 грудня 1779 р., а також у його видавничих справах, що, імовірно, й сприяло створенню репутації обізнаного, дбайливого господаря, необхідної для членства у ВЕТ.

Ф.Й.Туманського можна віднести до крупних землевласників, адже, за даними В.Л.Модзалевського, він володів більше ніж 500 ревізькими душами в Петербурзькому, Тихвинському, Глухівському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Стародубському, Лубенському, Чернігівському повітах⁵⁶. Його перша дружина, Є.В.Комаровська – донька бунчукового товариша, багатого дідача – володіла в 1784 р. двома селами та трьома хуторами, де налічувалося 1343 душі обох статей⁵⁷. Так що певного досвіду у господарюванні Ф.Й.Туманський міг набути ще до від'їзду в Петербург. Але, на жаль, про цю діяльність Федора Йосиповича нічого невідомо. Усе ж, треба думати, він був непоганим дідачем, оскільки навряд чи спромігся б реалізувати свої потужні приватні інтелектуальні проекти загальноросійського значення. Для цього необхідні були не лише бажання та готовність, а й матеріальні можливості. Адже тільки на «петровські видання» було витрачено колосальну на той час суму у 10 тисяч рублів⁵⁸, що опосередковано свідчить про господарську успішність Ф.Й.Туманського. Його проекти були не прожектерством, а результатом доброго знайомства з економікою людини, яка думає не тільки про сьогодні, а й про завтрашній день, не тільки про приватний інтерес, а й про суспільне благо, не тільки про свій край, а й про світ від Далекого Сходу до Африки⁵⁹.

Дослідники практично одноставно визнають у Ф.Й.Туманському натхненника О.Шафонського⁶⁰. Звичайно, ніхто не буде заперечувати творчого підходу автора «Черниговского наместничества топографического описания» до своєї праці, але, думаю, не в останню чергу значну увагу, приділену ним окремим соціальним категоріям, господарським заняттям, можна пояснити і впливом «програми» Федора Йосиповича. Причому О.Шафонський при описанні сіл, слобід, «деревень», «пригородков», надаючи перевагу «знатнейшим из них», керувався в тому числі й економічними критеріями⁶¹. Але схильний до широкого обстеження держави і узагальнення інформації Ф.Й.Туманський не обмежився тільки створенням «програми». Він у повній мірі віддав данину «великої інвентаризації XVIII века»⁶², оприлюднюючи різноманітні її результати. Під його «смотрением» та «иждивением» були видані окремими книжками описи, які включали й господарську складову, зокрема, «Описание Архипелага и Варварийского берега, изъявляющее положение островов, городов, крепостей, пристаней, подводных камней и мелей, число жителей, веру, обряды и нравы их с присовокуплением древней истории и с тремя чертежами» (1786 р.) та «Достоверныя известия об Алжире, о нравах и обычаях тамошнего народа о состоянии правительства и областных доходов, о положении Варварийских берегов, о произростаниях и прочем с верным чертежем» М.Г.Коковцева (1787 р.). Ф.Й.Туманський також переклав з німецької мови «Путешествие» П.С.Палласа по східним регіонам імперії⁶³.

Описи статистичного, етнографічного, господарського характеру друкувалися Ф.Й.Туманським і в «Российском магазине» – журналі, який традиційно розглядається тільки під кутом зору історичних інтересів його видавця. Показово, що вітчизняні дослідники не звернули на це уваги, хоча деякі з цих текстів навіть мають точну вказівку авторства. Вони не внесені й у бібліографії Ф.Й.Туманського, як, до речі, і ряд інших його праць. Це, у першу чергу, стосується досить розлогого «Описания Санкт-Петербурга»⁶⁴ та «Описания Кронштадта»⁶⁵,

в яких подано, крім іншого, обширі відомості про господарські заняття тогочасних мешканців цих міст. Знайшлося у часопису також місце для «Краткого известия о пермских чердынских вогуличах» архімандрита Донського монастиря Платона⁶⁶ й для етнографічно-господарського «Описания народов около Якутска, Охотска и в Камчатке»⁶⁷ – якутів, чукчів, коряків, юкагірів, камчадалів, тунгусів та інших, – автора якого не зазначено.

Все це досить показово, оскільки, декларуючи видавницьку ідеологію «Російського магазина», Ф.Й.Туманський продемонстрував значну широту власних зацікавлень: «На вопрос: входят ли в план сего магазина известия о новейших происшествиях, имею честь ответить, что всякое известие о происшествиях российских древних и нынешних, общих и частных по уездам и селениям будут помещаемы, равно как сведения о произведениях естественных, домостроительных, хозяйственных, лечебных успехах, средствах врачевания, о деяниях частных человек россиян добродетельных, в каком бы то ни было отношении и проч. Одним словом, что токмо России принадлежит или принадлежало»⁶⁸. При цьому просвітительське спрямування журналу виявлялося навіть у підборі для оприлюднення документів з господарської історії царського двору. Імовірно, готуючись до написання життєпису Петра I⁶⁹ та збираючи для цього документи, Ф.Й.Туманський не обходив економічні відомості, які й оформлював у вигляді окремих публікацій. На сторінках часопису він надрукував «Выписку из разметной 1700 года книги о расходе на кушанье, питье и прочее, что до стола при царском дворе употребляемо было», «Ведомость о ежегодном отпуске от государева двора на монастыри 1699 года»⁷⁰, а також «Известие о цене некоторых товаров как оныя в Москве 1704 года продаваемы были». В останньому він подав ціни в основному на предмети розкоші, вино, золотий дріт, французькі карти, мускатний горіх, ізіум, індиго, перець, мідь, олово, «лучшую и среднюю бумагу» і т.п, зробивши примітку зі сподіванням на продовження: «Сие на первый случай я постараюсь со временем о всем сем и подобном до торговли относящемся подробнее доставить сведение»⁷¹. У вступних словах та коментарях до цих праць Ф.Й.Туманський не лише пояснив необхідність оприлюднення таких матеріалів, а й, не стримавшись, фактично зробив заяву проти марнотратства, надмірного захоплення новомодними закордонними витребеньками, в чому вбачав причини економічної кризи: «Кто оспорит, что сведение о древнем соотичей наших хозяйстве и умеренности их не токмо полезно для гистории, но и нравоучительно для современников наших, чем далее тем глубже в ядовитой тине роскоши, утопающих: ко вреду общаго домостроительства и к гибели частного здравия. Пример начальства – пример подвodomым, и следовательно начал от онаго можно заключить о последнем»⁷².

Тут слід сказати, що вже із середини XVIII ст., у тому числі й в наслідок «настойчивой вестернизации»⁷³, значно змінився спосіб життя в першу чергу вищих верств суспільства, збільшилися нерозумні витрати, відповідно досить ясно виявилася потреба російського дворянства у грошах⁷⁴. Як писав у своїй мемуарній книжці М.О.Дмитрієв, згадуючи життя свого діда в екатерининську епоху, в той час «помещики дозволяли себе барство, какого после не было и в помине»⁷⁵. Своєрідною реакцією на це стали публічні поради відмовитися від надмірної розкоші, притримуватися ощадливості й жити відповідно до власних можливостей. Позиції Ф.Й.Туманського в цьому питанні були співзвучні поглядам інших російських інтелектуалів того часу. Зокрема, В.М.Татищев, розмірковуючи про грошові прибутки дворян, писав: «Конец желаниям нашим ненасытным в свете главной пункт – деньги: не тот богат, кто их имеет много и еще жаелает, и не тот убог, кто их имеет мало, мало же скорбит о том и не жаелает, а богат, славен и честен тот, кто может по пропорции своего состояния без долгу век жить и честь свою тем хранить и быть судьбою довольным, роскоши презирать, скупость в доме не пускать»⁷⁶. Такий мотив неодноразово звучав й у Ф.Й.Туманського.

Як відомо, переїхавши в 1785 р. до Петербурга, наш герой вже невдовзі став лідером просвітительського гуртка, який за масштабністю порівнюють із діяльністю та впливом на освічену публіку Д.Фонвізіна, О.Радищева, І.Крилова, М.Новикова⁷⁷. Потужні літературні сили того часу – І.Дмитрієв, Г.Державін, Є.Костров, Я.Княжнін, А.Грибовський, П.Богданович, В.Капніст, М.Яновський – об'єдналися навколо започаткованого Ф.Й.Туманським часопису «Зеркало света» (1786–1787 рр.), який один із відомих дослідників тієї епохи Г.П.Макогоненко назвав «боевым органом русского просвещения»⁷⁸. Але оцінюючи по достоїнству «широкі енциклопедичні інтереси малоросійського просвітника»⁷⁹ й громадську позицію цього журналу, історики звертали увагу виключно на його літературний, політичний, філософський і бібліографічний відділи, забуваючи про рубрику «Хозяйство». Хоча наявність її в часопису, орієнтованому на морально-етичну проблематику, сама по собі досить симптоматична та цілком природна, оскільки така важлива сфера, як господарство, не повинна була залишитися осторонь просвітницьких ідейних впливів. До того ж, у контексті вчення фізіократів економіка, і в першу чергу землеробство, набувала загальносуспільного значення, а, отже, і громадського звучання. Невипадково ВЕТ спочатку задумувалося як «Патриотическое общество для поощрения в России земледельчества и экономии»⁸⁰.

Видається дещо несподіваним, що в «Зеркале света» Ф.Й.Туманський не вмістив жодної своєї замітки з позначкою авторства. Але дуже вірогідно, що у відділі «Хозяйство» цілий ряд статей належить саме йому. Такої думки притримується й Ю.Шемшученко, який зауважив, що Федір Йосипович «был автором многих статей и сам определял идеологию журнала»⁸¹. Це також цілком відповідало тодішній видавничій практиці, про що свідчить і приклад А.Т.Болотова, який, готуючи «Экономический магазин», «почти один (если не считать малолетнего сына Павла, который переписывал статьи), в течение 10 лет непрерывно давал материал для журнала»⁸². До того ж, таке припущення підтверджуються точно атрибутованими роботами Ф.Й.Туманського. Зокрема, на користь його авторства не підписаної статті «Новый способ к посеву прибора и приуготовлению льна»⁸³ говорить опубліковане ним пізніше в «Трудах» ВЕТ повідомлення «О серпанке»⁸⁴. Причому в обох статтях, стилістично та змістовно співзвучних, наголошувалося не лише на приватних та станових економічних вигодах розведення цієї культури, але й на загальнодержавному інтересі, який страждає від збільшення імпорту відповідних товарів: «Известно, что, при порядочно устроенном сельском хозяйстве разведение льна приносит двойную пользу, во-первых, употребляется в домашнем обиходе и заменяет немалое издержание на покупку иностранного холста, а, во-вторых, продажей онаго доставляет немалый помещикам и крестьянам доход...»⁸⁵. Ще одним можливим аргументом на користь авторства Ф.Й.Туманського є деякі українізми в російськомовному тексті, наприклад, льон треба «разослать на мураве тонкими шарами».

До речі, названі статті, що важливо, також підтверджують добре знайомство Ф.Й.Туманського з господарськими справами. Інакше навряд чи можна було б так детально описати не тільки призначення серпанків (справжня етнографічна замальовка), якими славився Козелець у Малоросії, Польщі та Криму, процес виготовлення тканини, динаміку цін, а й, головне, показати шкоду від занепаду цього промислу внаслідок необґрунтованого, з погляду автора, захоплення закордонним тарлатаном*. Причому турбувала Ф.Й.Туманського не тільки втра-

* Серпанок (серпянка) – рідка, не цупка тканина. Як писав Ф.Й.Туманський, серпанки використовувалися в першу чергу для жіночих наміток. Тарлатан – м'яка, доволі рідка напівпрозора бавовняна тканина (див.: Кирсанова Р.М. Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм-вещь в русской литературе XIX века. – Москва, 1989. – С.210, 225.).

та прибутків «упражняющихся» у виробництві серпанків через спад попиту та як наслідок збільшення ціни на них у зв'язку з дефіцитом, а й зайва витрата грошей покупцями, що не корисно для суспільства в цілому. Демонструючи аршин серпанку на засіданні ВЕТ та закликаючи пропагувати вітчизняний товар, він поставив запитання: «Не стоит ли сие нашего общаго внимания, чтобы возбудить охоту работающих к упражнению ткания серпанков с большею прилежностью и в большем количестве, а торгующих воззвать к развозу оных в столичные и другие города? Вошедший у прекрасного пола во употребление и толики ми похвалами перевозосимый тарлатан (виділено Ф.Туманським – Т.Л.), какие заслуживает перед серпанком преимущества?» І сам же відповідав: «Ежели же первой по доброте и цене равняется с последним, то серпанка должна иметь великое преимущество по тому, что она есть произведение отечественное и дело рук собратия нашей»⁸⁶. Він пропонував більш широко використовувати серпанки – на пологи для ліжка, для віконних занавісок, навіть на сукні, фарбувати, вишивати різними візерунками, як і тарлатан, «и наряжаться по воле», дивуючись безглуздому захопленню модною закордонною тканиною: «Жена моя делала все сие, и многие обманулись в названии, хвалили доброту, удивлялись дешевизне; но вдруг узнав наименование, поворачивали сие в ошибку и отдавали тарлатану преимущество. Таково следствие привязанности к чужому!»⁸⁷.

Господарську обізнаність, практицизм Ф.Й.Туманський продемонстрував й у «известии» «О сохранении воды и льда в погребах» для ВЕТ, де, подавши власні креслення льодовника, досить детально описав технологію його спорудження, правила заготівлі та укладання льоду, які гарантують нормальну роботу такого «холодильника» протягом року. Маленька обмовка на початку та в кінці статті – і зрозуміло, що господарським справам приділялося багато уваги, а також знову – широта мислення, вихід за межі «економії приватної» на загальнодержавну орбіту: «В холодных странах вода налитая в бутылки с 25 декабря по 10 генваря, набратая в ясный и морозный день, сохраняется в погребу круглый год, так же чиста и здорова, как бы того дня была налита. К сему примечанию имел я случай и делал несколько лет опыты; не может ли сие примечание послужить в пользу российских кораблеплавателей, чтобы они для кораблей воду заготовляли в сие время? Причину изъяснить сему не трудно, что в то время вода чище протчаго времени, без пыли и насекомых»⁸⁸. Як бачимо, все, що його цікавило, Ф.Й.Туманський розглядав у двох вимірах – приватно-можливість застосування у власному господарстві та суспільному.

Познайомившись зі зразками торфу, наданими йому власником маєтку Івахіно в Смоленському намісництві англійцем Маддоксом, наш герой поставив йому ряд технологічних запитань: де знайдено, як видобувається, як сушиться, де і як зберігається, де і як використовується. Він порівняв корисні властивості торфу з дровами, провів оцінку окремих етапів виробництва і вартості кінцевого продукту, розглянув можливості доставки торфу до столиць, способи утилізації та використання навіть золи з-під нього, представивши результати і зразки на розгляд ВЕТ для детального ознайомлення та подальшої популяризації цього виду палива, ширше використання якого повинно було посприяти збереженню лісів. Усе це також було викладено в замітці «О торфе»⁸⁹, надрукованій у «Трудах» ВЕТ 1793 р.

* Такий «речовий снобізм», мабуть, ще й зараз є досить стійким у середовищі східнослов'янської еліти. Відомий російський політик Ірина Хакамада пригадала випадок, коли її подруга, вишукана й елегантна дама, відмовилася від джинсів, які їй дуже сподобалися, тоді, коли дізналася, що вони коштували не триста доларів, а лише тисячу російських рублів (див.: Хакамада И. SEX в большой политике. Самоучитель self-made woman. – Москва, 2006. – С.185).

В розділі «Хозяйство» в «Зеркале света» скоріш за все Ф.Й.Туманському належить і невеличка замітка «О худых землях»⁹⁰ та трактат «О торговле»⁹¹. Без сумніву, сам видавець писав й рецензії та передмови до творів інших авторів, представляючи в такий спосіб власні позиції. Зокрема, рецензуючи книжку відомого вченого-агронома, професора землеробства, члена ВЕТ та англійського Батського сільськогосподарського товариства І.Комова⁹², Федір Йосипович висловився цілком у дусі тогочасних уявлень відносно економічних пріоритетів та значення окремих галузей для суспільного блага: «У всех народов земледелие есть и важнейшая и полезнейшая часть упражнений: оно есть главный источник, из коего течет богатство и основание всего благоденствия»⁹³. У Ф.Й.Туманського це не просто риторична фраза, покликана підсилити значення запропонованого читачам твору відомого вченого, а глибоке переконання, яке буде неодноразово озвучуватися.

Для з'ясування не стільки економічних поглядів Ф.Й.Туманського в цілому, скільки його ставлення до «самого главного коренного вопроса нашего сельского хозяйства»⁹⁴ – селянського питання, значний інтерес представляє опубліковане ним в «Зеркале света» «Правило, по котрому должен поступать главной Управитель»⁹⁵. З точки зору джерелознавчої можна сказати, що це одна з перших публікацій подібних матеріалів, якщо не рахувати надруковані в 1770 р. за результатами конкурсу ВЕТ «зразкові інструкції» А.Т.Бологова та П.І.Ричкова. Цей документ видавець отримав від правителя Пермського намісництва І.В.Колтовського, а той у свою чергу від неназваного власника великої вотчини*. Передмова до тексту, безумовно, належить Ф.Й.Туманському, а його повне співчуття «Правилу», «которое делает честь человеческому сердцу», дає підстави стверджувати якщо не тотожність, то глибоку близькість висловлених думок відносно образу ідеальної моделі поміщицького управління та ставлення до селян. Незважаючи на помітні, навіть при поверховому спостереженні, літературно-стильові запозичення і кальки, навряд чи буде помилкою твердження, що в останній чверті XVIII ст. селянський дискурс у поміщицькій свідомості зазнав кардинальних змін не лише під впливом просвітницької літератури.

П'ять пунктів документа найімовірніше являють собою фрагмент більш обширної інструкції, обраний або І.В.Колтовським для Ф.Й.Туманського, або останнім для читачів свого журналу, оскільки тут містяться тільки рекомендації відносно принципів ставлення до селян яскравого патерналістського спрямування. Поза увагою залишилися визначення організації самого апарату управління, системи господарювання, сума повинностей селян та порядок їх визиску, кінець кінцем способи ведення сільськогосподарських робіт, що було характерне для поміщицьких інструкцій того часу⁹⁶. По-перше, автору «Правила» були не потрібні навіть мільйонні прибутки, якщо це могло «отягчить» долю залежних селян; тому він дозволяв управителю «предпочесть моим выгодам выгоды тех людей, коим я должен и хочу быть более отцом, нежели господином». По-друге, застерігаючи від зловживання владою, він зауважував, що «человеку честному и благоразумному, которому поручается судьба нескольких тысяч людей, должно быть восхитительно не то, что он власть толико обширную имеет, но что имеет случай толикому числу подобных себе вспомогать христиански», по-третє, автор ратував за «честную непристрастность» вотчинного суду, ос-

* За спостереженнями дослідників літературної та історіографічної традиції XVIII – початку XIX ст. такий складний багатоступеневий, нерідко анонімний, або напіванонімний шлях джерела до його оприлюднення є одним із свідчень можливої містифікації походження тексту (див., наприклад; Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005). Це дає підстави несміливо припустити, що автором «Правила...» міг бути сам видавець «Зеркала света».

кільки «излишняя потачка превращает человеколюбие в слабость, влекущую за собою беспорядок; а излишняя строгость есть безразсудное, а иногда и злобное тиранство». При визначенні покарання пропонувалося «прибегать к чувствуванію любви родительской и представлять себе того несчастного как бы сына своего». І окремим пунктом прописувалося дбати про вдів, сиріт, бідних, «почитая то себе честью, внутренним удовольствием и спасением».

Цікаво, що в трьох із п'яти пунктів бачимо звернення до християнської моралі, «Всевидающего Судии». Тобто ідеї «християнського господарювання», які пізніше звучатимуть, зокрема, у М.В.Гоголя в «Русском помещике» з «Выбранных мест из переписки с друзьями»⁹⁷, були близькі й автору, і публікатору «Правила». Свою солідарність Ф.Й.Туманський висловив у сподіванні: «если бы каждый помещик поступал подобно оному (пермському вотчиннику – Т.Л.), то можно было надеяться, что как помещик свои доходы верно получил бы, так равно и его подданные, благословляя дни его, находились бы в благополучном состоянии»⁹⁸, а також й у власних виступах у Вільному економічному товаристві, які завершують його публічну інтелектуальну активність.

Перша невелика промова була виголошена Ф.Й.Туманським 24 січня 1792 р. під час прийняття у ВЕТ⁹⁹. Показовий уже вибір теми для такого важливого заходу, яка засвідчує перед поважним зібранням ідейні, соціально-моральні позиції оратора. Розпочавши з «неопровергаемой истины», що сільське господарство і в першу чергу землеробство є «чистым и первоначальным источником благоденствия народов», новообраний член товариства фактично проспівав гімн землеробам: «Селянин, добрый селянин, иждивающий дни свои в обделывании щедродарных земли, питает себя и свое семейство ея плодами, не заимствуя плодов чужих; избытками своими обогащает дворянина; распространяет торговлю и беззагостно отделяет часть стяжаний в дань Отечеству. Вообразим, если возможно, общество отчужденное селян, не имеющее полей для возделывания – и существование оно будет химера!». Врахуємо відповідність моменту та закони жанру і все ж, думаю, не варто підозрювати промовця в нещирості, адже в жодному з його власних та ним опублікованих текстів не зустрічається нарікань або негативних характеристик на адресу селян, що бачимо і у А.Т.Болотова, і у П.І.Ричкова, і у Т.П.Текутьєва¹⁰⁰ та багатьох інших. Більше того, провину за неуспішність господарських справ Ф.Й.Туманський скоріш покладав на поміщиків. Малюючи ідеальний образ селянина, який, працюючи від зорі до зорі, й у стужу, і в спеку, забезпечує суспільство всім необхідним, він закликав ВЕТ допомагати землеробам «своими советами, наблюдениями, опытом» та обіцяв для цього «употребить все слабыя силы».

Доволі розгорнута промова була виголошена Ф.Й.Туманським за дорученням товариства на річному зібранні 10 грудня 1793 р.¹⁰¹ Вона не згадується, як правда, й попередня, у вітчизняній історіографії. Її лише коротко процитував історик ВЕТ В.В.Орешкін¹⁰², хоча й одного цього зразка ораторського жанру, гадаю, було б достатньо, щоб вписати нашого героя в ряд українських та російських просвітителів кінця XVIII ст.¹⁰³ Саме тут найповніше було представлено соціально-економічну «програму» Ф.Й.Туманського, яка заслуговує на особливу увагу ще і з огляду на відсутність подібних виступів українського панства в кінці XVIII ст. та на можливість докорінно змінити домінуючі уявлення про коло суспільних інтересів «патріотів». З точки зору дослідження процесу широкої інкорпорації Лівобережної України промова Ф.Й.Туманського є демонстрацією того, що в соціально-економічних питаннях дворянство регіону почало вписуватися в новий, імперський культурно-господарський простір, у тому числі й звикати до кріпосної системи, і проблеми російського панства для нього поступово ставали близькими. Ще у Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр., як вже говорилося вище, депутати від шляхетства Гетьманщи-

ни висловлювалися з приводу селянського питання, але в регіональному вимірі, виходячи з тогочасної малоросійської специфіки. Ф.Й.Туманський уперше так широко та концептуально маніфестував інше ставлення новоспечених дворян до цієї проблеми і нових для них соціальних реалій, засвідчуючи, що селянське питання втрачає лише регіональне забарвлення й стає не чужим малоросам на загальноросійському рівні.

Малоросійський поміщик Ф.Й.Туманський на місцеві особливості не звернув жодної уваги. На обговорення шановного зібрання ВЕТ ним було винесено важливе питання «усовершенствования хозяйства в России». Звісно під цим розумілося тільки сільське господарство, більше того, землеробство, оскільки, на думку промовця, «силу и слабость царств измеряют умные по состоянию земледелия»¹⁰⁴. Але водночас червоною ниткою в промову впліталися проблеми, які хвилювали тогочасне російське суспільство – співвідношення свого та чужого, традиції та модернізації, а звідси міста та села. Віддавши шану зусиллям членів ВЕТ, які в своїй діяльності керуються ні користю, ні марнославством, ні турботою про ближніх та рідних, ні жадобою влади – цими чотирма «пружинами», що «движут словесную тварь к трудолюбию», а суспільним благом і любов'ю до людей та вітчизни, часто не шкодуючи своїх зусиль і власності, Федір Йосипович досить розлого виклав причини гальмування розвитку господарства, причому з визначених десяти на перше місце поставив «нерадение помещиков», та й фактично всі інші так чи інакше були поставлені в площину «поміщик – селянин». Але, на відміну від промови 1792 р., тут оратор змалював вже образ ідеального дідича, покладаючи на нього повну відповідальність за вдосконалення господарства.

Запорукою успішності економії Федір Йосипович вважав необхідність безпосереднього нагляду землевласників за своїми маєтками. Ще до даної промови, в першій частині «Российского магазина» за 1792 р. він розпочав друкувати «Российские нравоучительные сказочки», причому, перелічивши в передмові «добродетели», які можуть ними виховуватися, пообіцявши представляти публіці відомі йому та закликавши всіх повідомляти нові, з усієї сюжетної різноманітності першою подав досить цікаву казочку під назвою «Око хозяйское главной во всем успех», що досить показово з погляду занурення тогочасних інтелектуалів в економічні проблеми. Тут ішлося про двох поміщиків-сусідів, один із яких був власником семисот, а другий – лише вісімдесяти селян. Вони дружили й часто відвідували один одного. При цьому багатий «В...» із здивуванням говорив приятелю «П...»: «Я богачее тебя почти в десять крат, ...но угощаю тебя равно как и ты меня; остатков от моих доходов нет; так где берешь ты доходы, чтобы со мною в издержках сравняться?» Щоб допомогти другу, «П...» вдався до хитрощів та вручив йому мішечок з чарівними камінцями та «інструкцію» для використання його протягом півроку: «По утру встав очень рано обойди с ним скотские дворы, житницы, огороды, гумно, сады, нивы и что успеешь; повтори сие по полудни и в вечеру; действием сокровенные здесь драгоценности угобятся твои нивы, утучнеет скот, наполнятся житницы и проч. Блюди да ни в один день не забудешь исполнить мною сказанного и берегись открывать мешочек, ежели не хочешь, чтобы исчезла волшебная в оном заключенная сила»¹⁰⁵. Через півроку, коли стан господарства «В...» значно покращився, «П..» розкрив приятелю секрет успіху. Як-то кажуть: «сказка ложь да в ней намек», ефективно господарювання можливе тільки при особистій безпосередній участі поміщика. Це ж переконання прозвучало й у промові 1793 р. Управителі, прикажчики, відзначав Ф.Й.Туманський, не здатні забезпечити процвітання – «чужим умом не скопить дом» (курсив тут і далі належить промовцю – Т.Л.), бо «наемники» в першу чергу думають про «получение мзды», а обраний із селян «бывает толико же незнающ, как и его собратия; и так какой ожидать пользы: когда слепец слепца водит?».

Федір Йосипович засуджував прагнення панства безперервно жити подалі від своїх маєтків і для тих, хто був вільний від державної служби, зовсім не знаходив виправдання, а службовцям радив час від часу навідуватися в господарства й самостійно здійснювати контроль, керуючись давнім правилом: «не всюду с верою, а инде с мерою», оскільки донесення прикажчиків не завжди вірні¹⁰⁶. До того ж, дотримуючись просвітницьких, а також патерналістських переконань, Ф.Й.Туманський вважав, що «хозяин не только владетель избытков своего деревни, но и отец своих поселян» і саме він здатний бути їхнім «наставником». Головна ж причина неусвідомлення своєї поміщицької відповідальності полягала у відсутності належного виховання тих, кому ввірені інколи тисячі людей. На жаль, на думку промовця, воно переважно обмежувалося вивченням іноземних мов, звичок і традицій: «Научить языкам, отдать в службу, вот все попечение! Чуждые языки накормят ли? В старости или по другим случаям от службы удалась, не к сохе ли, не к своим ли деревням возвращаются? Что же пользы в чинах, в лепетаньях чужестранных, когда простой селянин в прибывшем помещике найдет невежду». Цікаво, що так само-як і, наприклад, В.Г.Полетика¹⁰⁷, пройшовши через закордонні університети, просякнутий духом західноєвропейської культури, Ф.Й.Туманський, котрий, згадаймо, активно виступав проти галоманії¹⁰⁸, ввів у російський простір відомий латинський вислів, підхоплений Г.Р.Державіним та О.С.Грибоедовим, «и дым отечества нам сладок и приятен»¹⁰⁹, ратував за «вітчизняну» школу й у вихованні дбайливих господарів за повернення до витоків, більше того, до «обильного ручья сельской науки», що дасть можливість, «твердое положив основание гражданина и человека, мыслить о другом просвещении и службе»¹¹⁰.

Деякі з виділених Ф.Й.Туманським причин економічних негараздів стосувалися організації поміщицького господарства та праці залежних селян. Зокрема він звернув увагу й на питання про форми їх залежності. Як і більшість поміщиків останньої чверті XVIII ст., Федір Йосипович віддавав перевагу панщинній праці, яка протягом усього дореформеного періоду залишалася значно продуктивнішою, ніж праця оброчних селян¹¹¹. Не зважаючи на це, в царювання Єкатерини II все більше поширювалася оброчна система, яка виключала безпосередню участь землевласників у сільськогосподарських турботах та, на думку В.Й.Ключевського, «давала помещикам, при неограниченном праве возвышать оброк, возможность получить такой доход, которого он не получил бы сам, хозяйничая в селе»¹¹². Проблема переваг та недоліків оброку та панщини дебатувалася вже в той час, у тому числі й у ВЕТ. Але, на відміну від тих, хто в 1765 р. відповідав на анкету Т.І.Клінгштета в «Трудах» ВЕТ, чи Ф.Удолова, який найбільш чітко висловився з цього приводу в 1770–1771 рр. у своєму творі «Сочинение экономических правил»¹¹³, Ф.Й.Туманський дивився на проблему не стільки з економіко-статистичного, скільки з морально-етичного боку. Він дотримувався думки, що переведення кріпосних на оброк не може принести користі ні окремому господарству, ні суспільству в цілому, оскільки, відправляючись у міста, селяни розбещувалися на легких заробітках та в них народжувалася «любовь ко праздности и роскоши, пренебрежение сельския жизни и следственно гибель общая»¹¹⁴.

Мотиви розкоші, господарської недоцільності, нерозумного захоплення різними нововведеннями звучали й при викладенні інших причин, які заважали вдосконалювати економію. Надмірно просторі будівлі та сади, велетенські теплиці, «заводы не у места», котрі не тільки не покращують, а й навпаки розорюють маєтки, Ф.Й.Туманський сприймав як панські забаганки, що потребують додаткового часу та зусиль для утримання і лише відвертають увагу селян від основних занять землеробів. У тісному зв'язку з цією третьою причиною стоїть і четверта, пов'язана з проблемою дворових людей, кількість яких при Єкатерині

ні II помітно зростала. Спостерігачі над побутом Росії того часу відзначали, що в поміщицьких садибах дворових слуг було втричі, навіть уп'ятеро більше, ніж у німецьких власників однакового матеріального рівня. Про багатих дворян не варто навіть й говорити. В інших країнах і представити собі не могли такої кількості дворні, яку дозволяли собі російські вельможі. Надлишок дворових служив «прихотливым личным нуждам помещиков»¹¹⁵. Ф.Й.Туманський, імовірно, не міг пройти повз це явище та його негативні наслідки.

Відносно цієї категорії кріпосних Федір Йосипович не висловлювався так категорично, як, скажімо, трохи пізніше У.Карпович. Цей досвідчений управитель різних крупних маєтків, автор досить популярної у дворянства книжки по організації поміщицьких господарств, яка з'явилася друком 1837 р., називав дворових хлібоїдами, від яких ніякої користі, а тільки одні збитки, і вважав, що «где в имени много дворовых, там доходы всегда скудны»¹¹⁶. У.Карпович пропонував цілий ряд заходів, рекомендацій для «виховання» дворових, для зменшення їхньої кількості. Очевидно, що в цей час дана проблема все більше ускладнювалася. Невипадково в перші десятиліття XIX ст. Вільне економічне товариство неодноразово оголошувало «задачі», які так чи інакше торкалися її. Надмірна кількість дворових почала турбувати й уряд Ніколая I, а з приводу їхнього побуту навіть збиралися два секретні комітети під головуванням самого царя¹¹⁷. У період же підготовки та проведення Селянської реформи дуже гостро виявилися ті ризики¹¹⁸, на які одним із перших звернув увагу Ф.Й.Туманський: «...дворовые уже составляют особую и как бы предпочтительную некую статью, иногда при размножении даже особо расселяемую на иждивении и содержании господском»¹¹⁹. Це потягнуло за собою в подальшому необхідність наділяти землею людей, які вже не були з нею безпосередньо пов'язані та відвикли від землеробської праці. Федір Йосипович виступив проти збільшення «дворовых служеб», особливо за рахунок некорисних, непотрібних, «несходственных» із сільським побутом, «служащих излишеству, роскоши, самомнению», оскільки це часто розриває сім'ї, руйнує традиційний виробничий спосіб життя села, обезлюднює його. До того ж всякі «волочесы», «каретники», «золотари», «златошвей» й подібні до них «одним городам, а не сельскому быту свойственные люди», на навчання яких, на думку оратора, бездарно витрачалися поміщицькі кошти, розбещувалися і зманіжувалися, що було дурним прикладом для інших. Вони також не могли бути справжніми воїнами, захисниками вітчизни («воин из среды селян преимущественнее война всякаго другаго состояния»). Все це вже завдає великої шкоди суспільству в цілому. Згадуючи римлян та карфагенян, Ф.Й.Туманський з цього приводу висловлював таке переконання: «... народ в земледелии упражняющийся всегда в храбрости и силе превосходит народы торговли питающиеся». Що ж до навчання кріпосних «рукоделиям», то потрібно віддавати перевагу виключно таким, які повинні «сообразоваться пользе сельскаго общаго хазяйства: ибо тамо хлеба не родится, где кто в поле не трудится»¹²⁰.

Проблема землеробства та торгівлі, села та міста як уособлення цих видів діяльності також категорично прозвучала в короткому формулюванні ще однієї причини економічного занепаду: «торговля есть дело городов». Хибною та нічим не обґрунтованою з економічної точки зору називав Ф.Й.Туманський звичку селян відвозити до міста свої запаси, оскільки заняття не своєю справою, невиправдані втрати часу, виснаження худоби, витрати на прокорм у дорозі завдають значної шкоди господарству й часто, повертаючись додому, такі горе-торгівці змушені купувати хліб, замість того, щоб працювати над виробництвом власного. Промовець не дуже просторо висловився з цього приводу, оскільки, як він сам зазначив, такі випадки ще не мали значного поширення, незважаючи на те, що ще в 60-і рр. XVIII ст. більшість членів «Комиссии о коммерции» при об-

говоренні проблеми побачили в селянській торгівлі загрозу суспільному благу через можливий занепад землеробства та пристрасть селян-торгівців до міського способу життя¹²¹.

Успішній організації економії, за думкою Ф.Й.Туманського, заважають також два пороки – *«привязанность к старине и охота к новизне»*. Позиціонуючи себе в першій половині промови як прихильника патріархальності, традиції, він, зрозуміло, усвідомлював, що *«не все то хорошо, что делали прадеды»*, та при викладенні шостої причини однаково поставив під сумнів і небажання змінювати *«образ своего хозяйства»*, і бездумне новаторство. Так само, як і А.Т.Болотов, який не все нове вважав прогресивним та як явну безглуздість, наприклад, сприймав некритичне перенесення на російський ґрунт іноземних видів і сортів рослин, чужоземну практику обробки польових культур, Федір Йосипович акцентував увагу на необхідності не тільки пам'ятати про досвід предків, а й вдаватися до дослідів, обов'язково враховуючи особливості клімату, властивості землі, які *«должно уважить и исследовать»*. Той же, хто буквально виконує рекомендації ВЕТ, незважаючи на місцеві особливості, повинен розуміти, що людина може лише допомогти *«произведению естества удобрением, охранением»*, але *«человек никогда правил естества не преоборет. По нему грибов не берут»*¹²².

Економічні успіхи селян – не менш важливий предмет турботи Ф.Й.Туманського. Причому серед причин, що їм заважають, оратор назвав лише дві, та й ті безпосередньо відносяться до компетенції поміщиків, які повинні були в різний спосіб дбати про добробут індивідуального селянського господарства, – поділ багатолюдних сімей та обмін ґрунтами або здача землі в оренду за частину врожаю. Як і більшість вotchинників XVIII ст., він добре розумів слабкість малих сімей та вважав, що *«порядочные хозяева должны пещись, чтобы семейство селянина было всегда многолюдно»*. Поміщик не повинен навіть зваблюватися можливими примарними прибутками від нового господаря і мусить завжди пам'ятати істину: *«Аще и царство разделится, вскоре разорится»*¹²³. Подібна думка звучить й у багатьох інструкціях XVIII – першої половини XIX ст. У художній літературі цього періоду також зустрічається схвальне ставлення до заможних великих сімей. Можна згадати хоча б своєрідне протиставлення турґеневських Хоря та Калинича із *«Записок охотника»*.

Так само негативно Ф.Й.Туманський поставився до практики обміну селянських наділів, адже відчуження землі взагалі невластиве землеробам і призводить до занепаду господарства через незацікавленість ретельно обробляти ділянки, які переходять з рук у руки. Він пропонував поміщикам у кожному селі закріпити *«полосы к дворам своих селян»*, враховуючи кількість робочої худоби, та не змінювати цього так, щоб батько міг передавати наділ сину, дбаючи про якість землі. І знову прислів'я: *«И камень на одном месте обрастает»*¹²⁴. Передача ж землі в оренду неприпустима не тільки для мужиків, а й для поміщиків, бо відкупщик думає тільки про бариші. До недавнього часу в історіографії таке втручання в справи селян оцінювалося лише як жорстокий режим експлуатації. Л.В.Милов же розглядає зокрема заборону поділу селянських сімей як досить суттєвий напрям боротьби з бідністю, а взагалі регулювання поміщиками життя та праці землеробів, як прояв системи кріпосного права, один з двох компенсаційних механізмів виживання основної маси виробників у природнокліматичних умовах Східної Європи¹²⁵.

Дев'ята причина, яка прозвучала в промові Ф.Й.Туманського, безпосередньо пов'язана з виконанням поміщиками обов'язків щодо лікування своїх кріпосних. Він усвідомлював, що *«хозяйство часто страждет от больных селян ибо сии не работают»*. На щастя, як показує досвід, перевага Росії перед іншими країнами полягає у відсутності *«продолжающихся, коренных и срочных»* хво-

роб, тому необхідні лише запобіжні заходи проти них. І все ж людська природа така, що зовсім уникнути захворювань неможливо. Адже «самое утомление работного народа, напрягающего свои силы и во зной и во мраз, под дождем и снегом влечет за собою расслабление и некоторыя – если предосторожности не взяты – необходимыя болезни». При неможливості утримувати лікаря необхідно мати «знаючого кровопускателя» із спеціально навчених селян, а в панському домі – прості ліки, підібрані за вказівкою медика з найближчого міста або заготовлені за власним розумінням та рекомендаціями фахівців. Федір Йосипович запевняв, що «не постыдно быть господину врачом своих подданных» і з моральної, й з економічної точки зору, оскільки здорові працівники ведуть господарство до вдосконалення. Тут же оратор обмовився й про жебраків, які ще гірші, ніж хворі, але довго на цю тему не говорив. Адже був переконаний, що «где нищие есть, там нет хозяйства и помещик не стоит того, что бы ему советовать что либо»¹²⁶.

Важливий момент, на якому наостанку зупинився Ф.Й.Туманський, – необхідність співпраці землевласника із селянами як запорука економічної успішності. Зрозуміло, тут постає питання: що ж могло підштовхнути робітників напружувати свої сили задля вдосконалення поміщицького й власного господарства? Незважаючи на те, що в той час «командно-административные, включая плетейные, методы воздействия оказывались эффективными и считались таковыми самим населением»¹²⁷, промовець, на протигагу більшості інструкцій¹²⁸, наголошував на необхідності застосування не покарань, а різних заохочень. Більше того, він вважав, що «приказы, назирание и самый страх, яко последнее и весьма непохвальное, постыдное и почти всегда неудачное средство», не здатні перетворити селянина на справжнього співробітника. Для цього необхідні хоча б маленькі нагороди, відзнаки, які обираються благорозумним дідичем, згідно з «свойством своих селян и с образом хозяйства», для тих, хто вирізняється працьовитістю і успішністю у польовому та домашньому господарстві. Тільки в такий спосіб у селянах можна знайти «споспешников» своїм справам і добитися успіхів в економіях¹²⁹.

Отже, «програма» Ф.Й.Туманського, з одного боку, цілком відповідає духу «антагонистически-патрональной системы» (Л.В.Милов), з іншого, – виділяється з ряду тогочасних інструкцій, рекомендацій не тільки морально-етичною насиченістю, а й дещо відмінними пропозиціями вирішення господарських проблем. Безумовно, Федора Йосиповича не можна віднести до вчених-економістів, так би мовити, першого ряду ні за кількістю написаного (хоча, скоріше за все, список його творів значно ширший, ніж мені вдалося встановити), ні за науковим рівнем. Імовірно, прагнення служити, особливості характеру, схильність до різноманітної діяльності при широті інтелектуальних зацікавлень зробили неможливим визначення пріоритетів на користь виключно господарських справ, як, скажімо, у А.Т.Болотова, який, скориставшись маніфестом «О даровании вольности и свободы дворянству» 18 лютого 1762 р. й підтримкою одного з членів Военної колегії, миттєво, вже в травні того ж року, вийшов у відставку¹³⁰, щоб повністю віддатися «економії приватній». Але висловлювання Ф.Й.Туманського на соціально-економічні теми цікаві з огляду хоча б на два моменти. По-перше, з точки зору персональної, уточнення біографії дозволяє переглянути ранжири, ієрархію, звичайно умовні, де постать Федора Йосиповича сприймається, так би мовити, в ряду «українських патріотів» та з'ясувати, що він не один з..., а вибивається з ряду, є постаттю унікальною. Серед українських діячів це виняткова фігура, провідний інтелектуал того періоду, якого можна порівняти хіба що з Г.А.Полетикою трохи ранішого часу. По-друге, більш широке дослідження постаті Ф.Й. Туманського та йому подібних персоналій показує необхідність вийти за звичні історіографічні канони, переакцен-

тувати увагу істориків з політичної історії на інші напрямки, зокрема, на «соціально історію ідей»¹³¹, у тому числі й на одне з центральних питань суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. – селянське, яке зачіпало інтереси не маленької купки, а широкого загалу освіченого панства та й не тільки його. Думаю, такий погляд на «українських патріотів», та й на багатьох інших, кого ми ще не знаємо, обіцяє суттєве прирощення інформації й, як наслідок, корекцію уявлень про суспільні інтереси доби. В кінці XVIII ст. Ф.Й.Туманський стоїть ще поодиноким фігурою, а вже початок XIX століття «вибухне» цілою низкою соціально-економічних праць українців. Але це вже предмет іншої розмови.

¹ Журба О.І. Ф.Й. Туманський // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С.124–137; №6. – С.119–131; 2004. – №1. – С.111–119.

² Його ж. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ., 2003.

³ Там само. – С.84.

⁴ Немає необхідності подавати тут бібліографію праць про Ф.Й.Туманського, оскільки найбільш повно на цей час це зроблено О.І.Журбою.

⁵ З такого зауваження почав свій нарис про Туманських О.Оглоблин в «Людах старої України» (див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.238). А сучасний дослідник О.Ільїн саме через неувважне ставлення істориків до «видатного українського вченого» назвав Ф.Й.Туманського «невдачливим», щоправда дещо підрихтувавши старі та наробивши нових помилок (див.: *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. – 1998. – №5. – С.135–138).

⁶ *Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.5.

⁷ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.44.

⁸ *Бойцов М.* Исторические встречи как казусы исторического сознания // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2003. – Москва, 2003. – Вып.5. – С.17–18.

⁹ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1–2. – С.6.

¹⁰ Найбільш повно цей процес представлено в монографії З.Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830» (К., 1996). Причому магнетизм праць цього автора позначився на його наступниках, а також призвів до сприйняття України даного періоду зарубіжними авторами через «окуляри» шановного історика (див.: *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000 та інші).

¹¹ У зв'язку з цим необхідно сказати, що, розглядаючи процес інкорпорації Гетьманщини в систему Російської імперії, сучасні російські дослідники, автори нової книжки, присвяченої проблемам взаємодії імперської влади та місцевих спільнот, зовсім обійшли його економічну складову, хоча в розділах, де зачіпається Правобережна Україна, цьому приділено увагу (див.: *Западные окраины Российской империи.* – Москва, 2006.). На мою думку, це зовсім не випадково. Однією з причин тут могла стати відсутність відповідної наукової літератури.

¹² Проблема модернізації, зокрема, аграрного устрою Російської імперії саме в кінці XVIII – першій половині XIX ст., приділяється значна увага в сучасній зарубіжній історіографії (див.: *Козлов С.А.* Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (Центрально-нечернозёмные губернии). – Москва, 2002; *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации. – Москва, 2003).

¹³ Див.: *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – Москва, 2004; *Кабытова Е.П.* Кризис русского дворянства. – Самара, 1997; *Ливен Д.* Аристократия в Европе 1815–1914. – Санкт-Петербург, 2000; *Темірова Н.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.

¹⁴ *Марасинова Е.Н.* Н.И. Новиков («Частный человек» в России на рубеже XVIII–XIX веков) // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени. – Москва, 2000. – С.476.

¹⁵ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – Москва, 2000. – С.83.

¹⁶ Див.: Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. – Москва, 1999. – Вып.3. – С.76–100; *Её же*. Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2001. – Вып.5. – С.5–12; *Её же*. Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2002. – Вып.8. – С.5–10.

¹⁷ Володихин Д.М. Две ветви микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2002. – Вып.8. – С.445–447.

¹⁸ Греньё Ж.-И. О «критическом повороте» // Одиссей: Человек в истории. 2005. – Москва, 2005. – С.139.

¹⁹ Гётц Х.-В. Историческая наука и историческое сознание. Тенденции в современной медиевистике (преимущественно в Германии) // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л.Бессмертного: В 2 кн. – Москва, 2003. – Кн.1. – С.225.

²⁰ Під землеробством у той час малося на увазі сільське господарство в найширшому розумінні слова. Терміни «економія», «економія приватна», «домоводство», «домобудівництво» часто використовувалися в економічній літературі другої половини XVIII ст. відносно саме поміщицького господарства. Відносно селянського господарства вони не вживалися (див.: Каратаев Н.К. Очерки по истории экономических наук в России XVIII века. – Москва, 1960. – С.45).

²¹ Хоча обговоренню селянського питання в Комісії по складанню Нового Уложення в українській історіографії й присвячено декілька спеціальних робіт (див.: Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988; Шевченко Н.В. Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1991), вважаю проблему не вичерпаною, такою, що потребує свіжого погляду, нових методологічних орієнтирів.

²² З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С.7–8; Нариси з історії економічної думки України – К., 1956. – С.102–116; Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К., 1993. – С.34–52.

²³ Ревякин А.В. Кризис или передышка? // Одиссей. Человек в истории. 1996. – Москва, 1996. – С.168–169; Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков. – Москва, 2006. – С.13.

²⁴ Красномовним підтвердженням цієї тези є доповнений та виправлений підручник П.П.Панченка та В.А.Марчук «Аграрна історія України» (К., 2000). Майже повна відсутність тут персоналії складової відносно першої половини XIX ст. засвідчує нерозробленість вітчизняної аграрної історії на такому рівні, що звужує можливості авторів узагальнюючих праць.

²⁵ Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической // Thesis. – 1993. – Т.1. – Вып.2. – С.185.

²⁶ Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. – С.87.

²⁷ Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая // Thesis. – 1993. – Т.1. – Вып.1. – С.161.

²⁸ Ле Гофф Ж. О биографии исторического персонажа (Людовик Святой) // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. – Москва, 1999. – С.104.

²⁹ Неустроев А.М. Библиографическое описание первых LIV частей «Трудов Вольного экономического общества». – Санкт-Петербург, 1874; Неустроев А.М. Указатель к русским повременным изданиям и сборникам за 1703–1802 гг. и к историческому разысканию о них. – Санкт-Петербург, 1898; Всеволодов В. Алфавитный указатель статей, написанных в Трудах и других периодических изданиях Вольного экономического общества. – Санкт-Петербург, 1849.

³⁰ У випадку з творами Ф.Й.Туманського маємо парадоксальну річ, коли точно атрибувані опубліковані роботи не враховуються істориками, водночас широко згадуються і навіть аналізуються такі, які сучасним дослідникам ще не вдалося відшукати. Ідеться

про так звану «Записку в защиту дворянских прав украинского шляхетства», яку в «Людях старої України» лише назвав О.Оглоблин з посиланням на Рукописний відділ Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві. Мої спроби розшукати її поки що не закінчилися успіхом. З сподіванням звернувшись до дисертації Л.В.Дячука, спеціально присвяченої аналізу «записок», пов'язаних з нобілітацією малоросійського дворянства початку ХІХ ст., була дуже розчарована, адже авторський аналіз був проведений тільки на основі згадки записки Ф.Й.Туманського в праці О.Оглоблина (див.: Дячук Л.В. Историко-правові записки українського дворянства (кінець ХVІІІ – початку ХІХ ст.) як пам'ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001).

³¹ Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине ХVІІІ в. – Москва, 1957. – С.315–316; Миронов В.Н. Сельское хозяйство России в 60-х гг. ХVІІІ в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва, 1980. – Сб.9. – С.224–233; Алефиренко П.К. Русская общественная мысль первой половины ХVІІІ в. о значении сельского хозяйства // Академику Б.Д.Грекову ко дню семидесятилетия. – Москва, 1952. – С.262, 265; Его же. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30–50-х гг. ХVІІІ в. – Москва, 1958. – С.387–388; Голобуцький В. Економічна історія України. Дожовтневий період. – К., 1970. – С.135–140 та ін.

³² Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России (1765–1917 гг.): Историко-экономический очерк. – Москва, 1963. – С.14.

³³ Тихонов Ю.А. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России ХVІІ–ХVІІІ вв.: сосуществование и противостояние. – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С.339.

³⁴ Ці записки мали різні назви, але в історичній літературі частіше фігурують як інструкції, або накази. У радянській історіографії поміщицькі інструкції цілком справедливо досить широко використовувалися як в конкретно-історичних дослідженнях, так і аналізувалися в роботах джерелознавчого характеру. Але, на жаль, український матеріал там зовсім не був представлений. У сучасній російській історіографії найбільш повно можливості таких джерел розкриті в монографіях: Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (Центрально-нечернозёмные губернии); Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998; Тихонов Ю.А. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России ХVІІ–ХVІІІ вв.: сосуществование и противостояние.

³⁵ Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.735.

³⁶ Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. – Москва, 1995. – С.19.

³⁷ Дружинин Н.М. Просвещённый абсолютизм в России // Дружинин Н.М. Избранные труды: Социально-экономическая история России. – Москва, 1987. – С.252; Мадариага И. де. Указ. соч. – С.736.

³⁸ Орешкин В.В. Указ соч. – С.18.

³⁹ Рубинштейн Н.Л. Указ. соч. – С.145–146.

⁴⁰ Козлов С.А. Указ. соч. – С.195.

⁴¹ Орешкин В.В. Указ. соч. – С.14.

⁴² Спеціально цьому Товариству присвячено монографію: Ходнев А.И. Краткий обзор столетней деятельности императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 гг. – Санкт-Петербург, 1865; Орешкин В.В. Указ. соч.; Бердышѳв А.П. Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества). – Москва, 1992. – Ч.1–4.

⁴³ Гросул В.Я. Указ. соч. – С.95.

⁴⁴ Индова Е.И. Вопросы земледелия в «Трудах Вольного экономического общества» во второй половине ХVІІІ века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. – Рига, 1977. – С.115.

⁴⁵ Каратаев Н.К. Указ. соч. – С.40–41.

⁴⁶ Никонов А.А., Бердышѳв А.П., Поздняков В.Г. Введение // Болотов А.Т. Избранные труды. – Москва, 1988. – С.5

⁴⁷ Поляков И.М., Бердышѳв А.П. А.Т.Болотов и его труды в области сельскохозяйственной и биологической науки // Болотов А.Т. Избранные труды по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике. – Москва, 1952. – С.433.

⁴⁸ Приложение Трудов Вольного экономического общества к поощрению в России земледелия и домоводства. – 1779. – Ч.1; 1785. – Ч.6; 1790. – Ч.10; 1793. – Ч.17; 1794. – Ч.19.

⁴⁹ [Список подписчиков журнала] // Экономический магазин или собрание всяких экономических известий, опытов, открытий, примечаний, наставлений, записок и советов, относящихся до земледелия, скотоводства, до садов и огородов, до лугов, лесов, прудов, разных продуктов, до деревенских строений, домашних лекарств, врачебных трав и до других разных всяких нужных и бесполезных городским и деревенским жителям вещей в пользу российских домостроителей и других любопытных людей образом журнала издаваемой. – Москва, 1780. – Ч.1. – №1–26. – С.1–16.

⁵⁰ *Кнингшитет Т.И.* Описание надобности в получении лучшего сведения о земледелии и о внутреннем деревенском хозяйстве, как она ныне в разных провинциях Российского государства производятся и некоторые вопросы, касающиеся до сей материи // Труды ВЭО. – 1765. – Ч.1. – С.176–179.

⁵¹ *Его же.* Экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинций // Труды ВЭО. – 1765. – Ч.1. – С.180–193.

⁵² [Б.А.] IV.Продолжение ответов на предложенные в первой части Трудов Вольного Экономического Общества вопросы о нынешнем состоянии в разных губерниях и провинциях земледелия и домостроительства по Слободской Украинской провинции // Труды ВЭО. – 1768. – Ч.8. – С.75–100; V.Той же Слободской губернии по Изюмской провинции. – С.160–186; VI.По Ахтырской провинции. – С.134–159; VII.По Острогской провинции. – С.160–186; VIII.По Сумской провинции. – С.187–200.

⁵³ *Бебер И.И.* О различных предметах хозяйства в Екатеринославском наместничестве // Труды ВЭО. – 1795. – Ч.1 (50). – С.169–201; *Северюгин В., Ловиц Т.* Минералогическое и химическое разыскивание екатеринославских земляных пород // Там же. – С.308–315.

⁵⁴ *Малыгин Т.* Описание малороссийского табачного произростения // Труды ВЭО. – 1773. – Ч.24. – С.145–170 (автор, очевидно, не малороссийский господар, оскільки зауважив: «Сколько можно было разведать...»).

⁵⁵ *Георги И.Г.* Ответ на заданную Вольным экономическим обществом в Санкт-Петербурге на 1782 год задачу // Труды ВЭО. – 1783. – Ч.3 (33). – С.108–109.

⁵⁶ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1998. – Т.5. – Вып.2. – С.66.

⁵⁷ *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.253.

⁵⁸ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.72.

⁵⁹ До того ж, не будемо забувати, що Ф.Й.Туманський певний час був одним із двох директорів 1-ї експедиції Державного позичкового банку. Щоправда, дослідники по-різному визначають час його перебування на цій посаді (див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.253; *Шемшученко Ю.С.* Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения. – К., 2000. – С.184.).

⁶⁰ *Ананьева Т.Б.* Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С.16.

⁶¹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.XIX.

⁶² *Слѣзкин Ю.* Естествоиспытатели и нации: русские учёные XVIII века и проблема этнического многообразия // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – Москва, 2005. – С.124.

⁶³ *Паллас П.С.* Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1786. – Ч.2. – Кн.1.

⁶⁴ *Туманский Ф.* Описание Санкт-Петербурга // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.11–52; Ч.2. – С.113–178.

⁶⁵ *Его же* Описание Кронштадта // Российский магазин. – 1793. – Ч.2. – С.179–190.

⁶⁶ *Платон* (архимандрит Донского монастыря). Краткое известие о пермских чердынских вогуличах // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.485–499.

⁶⁷ [Б.А.]. Описание народов находящихся около Якутска, Охотска и в Камчатке // Российских магазин. – 1792. – Ч.1. – С.361–416.

⁶⁸ [Туманский Ф.]. [О программе и порядке выхода «Российского магазина»] // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.544.

⁶⁹ *Шмурло Е.Ф.* Пётр Великий в оценке современников и потомства. – Санкт-Петербург, 1912. – Вып.1: XVIII век. – С.95.

⁷⁰ *Туманский Ф.О.* Выписка из разметной 1700 года книги о расходе на кушанье, питье и прочее, что до стола при царском дворе употребляемо было // Российский мага-

зін. – 1792. – Ч.1. – С.89–187; *Туманский Ф.* (Публикация, комментарии, вступительная статья) Ведомость о ежегодном отпуске от государева двора на монастыри 1699 года // *Российский магазин.* – 1792. – Ч.1. – С.485–499.

⁷¹ *Его же.* Известие о цене некоторых товаров как оные в Москве 1704 года продаваемые были: из известий П.И.Марпергера // *Российский магазин.* – 1792. – Ч.1. – С.430.

⁷² *Его же.* Выписка из разметной 1700 года книги. – С.89.

⁷³ *Гросул В.Я.* Указ. соч. – С.52.

⁷⁴ Представляючи повсякденне життя російської еліти середини – другої половини XVIII ст., дослідники наводять численні приклади заборгованості дворянства, яка виникла саме внаслідок надмірного захоплення слідом за царським двором розкішним способом життя і водночас невмінням чи небажанням співвіднести його з власними прибутками. У результаті все частіше розігрувалися трагедії, а в «Санкт-Петербурзьких ведомостях» з'являлися оголошення про продаж маєтків за вексельні борги (див.: *Писаренко К.А.* Повседневная жизнь русского двора в царствование Елизаветы Петровны. – Москва, 2003; *Анисимов Е.* Елизавета Петровна. – Москва, 1999; *Семёнова Л.Н.* Быт и население Санкт-Петербурга (XVIII век). – Санкт-Петербург, 1998).

⁷⁵ *Дмитриев М.А.* Главы из воспоминаний моей жизни. – Москва, 1998. – С.45.

⁷⁶ *Татищев В.Н.* Краткие экономические до деревни следующие записки // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – Ленинград, 1979. – С.414.

⁷⁷ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.64; *Макогоненко Г.П.* Радищев и его время. – Москва, 1956. – С. 5, 250, 772.

⁷⁸ *Макогоненко Г.П.* Указ. соч. – С.15.

⁷⁹ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.67.

⁸⁰ *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.1. – С.45.

⁸¹ *Шемшученко Ю.С.* Указ. соч. – С.187.

⁸² *Поляков И.М., Бердышев А.П.* А.Т. Болотов и его труды... – С.435.

⁸³ [*Туманский Ф.Й.*]. Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20 (10 июня). – С.44–47.

⁸⁴ *Его же.* [О серпанке] // *Известия Вольного экономического общества с 13 декабря 1791 года по 8 декабря 1791 года* // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.18. – С.437–443.

⁸⁵ [*Туманский Ф.Й.*]. Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна. – С.44.

⁸⁶ *Его же.* [О серпанке]. – С.440–441.

⁸⁷ Там же. – С.443.

⁸⁸ *Его же.* О сохранении воды и льда в погребах // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.17. – С.316–323.

⁸⁹ *Его же.* О торфе // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.18. – С.231–238.

⁹⁰ *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20. – С.129.

⁹¹ Там же. – 1787. – Ч.4. – №24. – С.121–125.

⁹² *Индова Е.И.* Вопросы земледелия в «Трудах Вольного экономического общества». – С.119.

⁹³ [*Б.А.*]. Рец. на кн.: О земледельных орудиях, писано Иваном Комовым. В Санкт-Петербурге. 1785 года // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20 (10 июня). – С.54–55.

⁹⁴ *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – С.46.

⁹⁵ Выписка из письма полученного издателем от Его превосходительства Пермского наместничества правителя Ильи Васильевича Колтовского // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №24 (19 июня). – С.121–125.

⁹⁶ *Петровская И.Ф.* Об изучении поместно-вотчинных архивных фондов XVIII – первой половины XIX в. // *Проблемы источниковедения.* – Москва, 1958. – Вып.6. – С.122.

⁹⁷ *Гоголь Н.В.* Выбранные места из переписки с друзьями // *Гоголь Н.В.* Духовная проза. – Москва, 2003. – С.132–139.

⁹⁸ Выписка из письма полученного издателем от Его превосходительства Пермского наместничества правителя Ильи Васильевича Колтовского. – С.121.

⁹⁹ Речь надворного советника Фёдора Иосифовича Туманского при принятии в члены Экономического общества // *Труды ВЭО.* – 1792. – Ч.16. – С.127–131.

¹⁰⁰ Аналізуючи вотчинні інструкції Т.П.Текутьєва, а також враховуючи дворянське листування й літературу другої половини XVIII ст., сучасна російська дослідниця О.Б.Смилянська стверджує, що в уявленнях тодішньої соціальної еліти існував стереотипний, але дещо абстрактний образ селянства, в якому переважали негативні характеристики, що пояснюється глибокою прірвою взаємної недовіри, непорозуміння, яка розділяла російське суспільство не лише за соціальним, а й за культурним рівнем (див.: *Смилянская Е.Б.* Дворянское гнездо середины XVIII века (Тимофей Текутьев и его «Инструкция о домашних порядках»). – Москва, 1998. – С.19). Можливо, дещо інше сприйняття Ф.Й.Туманським селянства та його ролі в житті пояснюється досвідом міжстанових відносин «малоросійського» суспільства, в якому розрив між різними прошарками населення на межі XVIII–XIX ст. був ще не таким значним.

¹⁰¹ Речь Надворнаго Советника Фёдора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года // Труды ВЭО. – 1794. – Ч.19. – С.303–334.

¹⁰² *Орешкин В.В.* Указ. соч. – С.122.

¹⁰³ В історіографії ряд просвітителів, які висловлювалися із соціальних питань та зокрема з селянського, визначився, здається, ще з часів появи двотомника «Русские просветители (от Радищева до декабристов)» (Москва, 1966). І хоча редактор у вступній статті зробив зауваження з приводу неповноти видання, яким лише було покладено початок «систематической публикации произведений, относящихся к интересному и насыщенному сложной борьбой периоду в истории передовой философской и общественно-политической мысли в России» (т.1, с.44.), усе ж воно фактично стало своєрідним нормативом, на який орієнтувалися дослідники суспільної думки, суттєво не розширюючи окреслене коло осіб.

¹⁰⁴ Речь Надворнаго Советника Фёдора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.304.

¹⁰⁵ *Туманский Ф.* Российские нравоучительные сказочки // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.265–266.

¹⁰⁶ Погляди Ф.Й.Туманського на «інститут» управителів, прикажчиків не можна назвати винятковими. Зокрема, В.М.Татищев, на думку багатьох істориків (*Валк С.Н.* О составе издания // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – Ленинград, 1979. – С.34–35), турботливий про селян поміщик, у своїх «Кратких экономических до деревни следующих записках», написаних для сина, але в дійсності адресованих усьому дворянству, з цього приводу зазначив: «Всякому помещику должно иметь на пашне деревни в одном месте, для того, чтоб сам экономию мог видеть. ... Ежели ж помещик сам по случаю своей экономии видеть за отлучкою не может, то отдав всю землю и всякие угоды крестьянам, пользу себе получить сим положением полезнее, нежели заочно содержать прикащика или старосту» (*Татищев В.Н.* Краткие экономические до деревни следующие записки // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – С.413).

¹⁰⁷ В.Г.Полетика, який сам навчався у Віленському університеті, у своїй програмній промові у дворянському зібранні 29 серпня 1801 р., усвідомлюючи, що «непросвещённые граждане не могут быть никогда благополучными», порушив питання про створення власних шкіл у «Малоросії», застерігаючи від надмірного захоплення закордонною освітою: «Не посылайте более детей ваших учиться в те отдалённые места, где оне забывают не токмо отечество своё, но и вас самих, и где по большей части портят нравы» (*Полетика В.Г.* Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 29 серпня 1801 року // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 1995. – С.245).

¹⁰⁸ На патріотизм Ф.Й.Туманського та його негативне ставлення до чужоземного звернула увагу ще Н.Білозерська, навівши досить показову в цьому плані цитату з його статті 1792 р. «Нечто о Павловском из записной моей книжки»: «Россия толико обширна, толико примечательна в произведениях, что я не скоро бы решился во власти моей находящагося отпустить за её пределы любопытствовать о чужих произведениях или, как мнимые умники бредят – учиться от чужестранцев. ... Сии невежды мимоездом где-нибудь увидят то, чего они в России не видели, видеть не хотели и потому не знают, в скучных своих произведениях кажутся иступленными, восхищаются и собою мнят восхищать других изображениями чужеземными» (див.: *Белозерская Н.* Исторический журнал XVIII века // ЖМНП. – 1898. – №1. – С.66).

¹⁰⁹ Латинський вислів «Et fumus Patriaх dulcis» і його російський переклад «И дым отечественный сладок» Ф.Й.Туманський узяв як епіграф до свого «Российского магазина». Як стверджує Г.П.Макогоненко, зі сторінок журналу він перейшов у вірш Г.Р.Державіна «Арфа», написаний 1798 р.: «Отечества и дым нам сладок и приятен». О.С.Грибоедов у «Горе от ума» дещо змінив порядок слів: «И дым отечества нам сладок и приятен». Саме в такому вигляді вірш став прислів'ям (див.: *Макогоненко Г.П.* Радищев и его время. – Москва, 1956. – С.284).

¹¹⁰ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.313–314.

¹¹¹ Тут слід зазначити, що в радянській історіографії, в котрій друга половина XVIII – перша половина XIX ст. розглядалася як період розкладу феодально-кріпосницької системи, побутувало майже апріорно стійке уявлення про більшу прогресивність оброчної системи та більшу продуктивність вільнонайманої праці, ніж праці кріпосних селян (див., наприклад: *Теплицький В.П.* Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки. Інститут економіки АН УРСР. – 1954. – №2. – С.173). Б.Н.Міронов, поставивши це положення під сумнів, достатньо переконливо довів економічну перевагу не лише панщинних селян перед оброчними, а й узагалі праці кріпосних перед державними селянами, білопашцями та вільними хлібопашцями (див.: *Міронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т.1. – С.394–401).

¹¹² *Ключевский В.О.* Сочинения: В 9 т. – Т.5: Курс русской истории. – Москва, 1989. – С.135.

¹¹³ *Орешкин В.В.* Указ. соч. – С.114–115.

¹¹⁴ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.315.

¹¹⁵ *Ключевский В.О.* Указ. соч. – С.138.

¹¹⁶ *Карпович У.* Хозяйственные опыты тридцатилетней практики или наставление для управления именьями. – Санкт-Петербург, 1837. – С.219.

¹¹⁷ *Семевский В.* Крестьянский вопрос в Вольном экономическом обществе в 1803–1822 гг. // Русская мысль. – 1883. – Кн.1. – С.123.

¹¹⁸ Особливо з кінця 1850-х рр. проблема дворових у контексті «селянського питання» почала активно обговорюватися не лише в урядових колах, у губернських комітетах по облаштуванню побуту кріпосних селян, а й на шпальтах періодичних видань, де з'являлися статті, спеціально присвячені становищу цієї соціальної групи (див., напр.: *Билевич И.* О дворовых людях и переходе их в свободное состояние // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн.12. – С.341–347).

¹¹⁹ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.318.

¹²⁰ Там же. – С.321.

¹²¹ *Троицкий С.М.* Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в Комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII в. // *Троицкий С.М.* Россия в XVIII веке. – Москва, 1982. – С.207.

¹²² Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.324–325.

¹²³ Там же. – С.325–326.

¹²⁴ Там же. – С.327–328.

¹²⁵ *Милов Л.В.* Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – С.425–426.

¹²⁶ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.330–331.

¹²⁷ *Міронов Б.Н.* Социальная история России. – С.376.

¹²⁸ Більшість істориків, які аналізували такі джерела, як інструкції, накази, пункти вотчинної адміністрації, звертали увагу на наявність у них положень про покарання (іноді досить жорстокі) селян. Наприклад, у «Пунктах» російського поміщика П.О.Жукова часто зустрічаються такі вирази: «бить батожем», «под жестоким наказанием», «батоги нещадно» (див.: *Заозерская Е.И.* Помещик Жуков и его хозяйство // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв. – Москва, 1975. – С.215).

¹²⁹ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.332–333.

¹³⁰ Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – Москва, 1999. – С.102.

¹³¹ Користуюся, на мою думку, досить влучним висловом Альфонса Дюпрона, запозиченим мною з інтерв'ю відомого американського історика Роберта Дарнтон (див.: Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – Москва, 2002. – С.348). У сучасному українському історіографічному просторі з приводу можливостей цього напрямку найбільш розлого висловилася російська дослідниця Л.Репіна (див.: Репіна Л. Интеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.1. – С.89–106).

The article is devoted to the socioeconomic views of F.Y.Tumans'kyi. The article also helps to understand the intellectual history of Ukraine in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries.
